

Г.Д. Біләлова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
e-mail: gulzat_84@inbox.ru

САРЫАРҚАНЫҢ XIII–XIV (XV) ҒҒ. ОТЫРЫҚШЫ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада Сарыарқаның XIII–XIV (XV) ғғ. отырықшы мәдениетінің зерттелу тарихы баяндалады. Археологиялық нысандардың көп кездесетін түрі – Алтын Орда кезеңінің ортағасырлық қалалары.

Сарыарқаның ортағасырлық отырықшы мәдениетін зерттеуде үш кезеңді бөліп көрсетуге болады. Бірінші кезең XX ғасырдың екінші жартысын қамтиды. 1946 жылдан Ә.Х. Марғұлан басқарған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмыстарының маңызды бағыттарының бірі Дешті-Қыпшақтың отырықшы мәдениетін зерттеу болады. Сарыарқаның ортағасырлық отырықшы мәдениетін зерттеудің екінші кезеңіне Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Ж.Е. Смаилов жетекшілік жасаған жаңадан құрылып жатқан отрядының зерттеулері жатады.

Сарыарқаның ортағасырлық отырықшы мәдениетін зерттеудің үшінші кезеңі қазіргі кезеңде басталды. Қазақстанда ортағасырлық қалалар мен некропольдердің кең көлемде қазбалары жүргізілді. Сарыарқаның барлық дерлік нысанында күйдірілген кірпіштен салынған кесенелер ашылып, зерттелуде. Қасбеттер мен құлпытастардың декорында әйнекей плиткалар мен өсімдік және геометриялық ою-өрнектері бар көркемқыш (майоликтер) қолданылады. Архитектуралық ерекшеліктеріне қарай кесенелер XIV–XV ғғ. мерзімделеді. Сәйкесінше, Қазақстан территориясында қалақұрылысының қарқынды дамуы мен ортағасырлық мәдениеттің гүлденуі осы кезеңге келеді.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, Сарыарқа, Алтын Орда, Жошы Ұлысы.

G.D. Bilyalova

L.N. Gumilev Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
e-mail: gulzat_84@inbox.ru

History research of the settled culture of Saryarka in the XIII–XIV (XV) centuries

The article highlights the history of the study of the settled culture of Saryarka in the 13th–15th centuries. The most massive type of archaeological sites of the Golden Horde are the medieval cities. Three periods can be distinguished in the study of the medieval settled culture of Saryarka.

The first period covers the second half of the XX century. Since 1946, one of the important areas of work of the Central Kazakhstan archaeological expedition, led by A.Kh. Margulan, is the study of settled culture in the country of nomads Dasht-i Kypchak. The second period of study of the medieval sedentary culture of Saryarka includes studies by the detachment of the new building expedition of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan under the leadership of Zh.E. Smailov.

The third stage in the study of the medieval urban culture of Saryarka started in the modern period. Large-scale excavations of medieval cities and necropolises have been launched in Kazakhstan. Mausoleums made of baked bricks have been discovered and are being studied at almost every site in Saryarka. Glazed tiles and majolica with floral and geometric ornaments were used in the decoration of facades and tombstones. According to architectural methods, the mausoleums date back to the XIV–XV centuries. Consequently, at this time there was a rise in urban planning and the flowering of medieval culture in Kazakhstan.

Key words: Northern Kazakhstan, Saryarka, Golden Horde, Ulus Joshy.

Г.Д. Билялова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
e-mail: gulzat_84@inbox.ru

История исследования оседлой культуры Сарыарки в XIII–XIV (XV) вв.

Статья освещает историю изучения оседлой культуры Сарыарки в XIII–XV веках. Наиболее массовым видом археологических объектов Золотой Орды являются средневековые города. В

изучение средневековой оседлой культуры Сарыарки можно выделить три периода. Первый период охватывает вторую половину XX века. С 1946 года одним из важных направлений работ Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, руководимой А.Х. Маргуланом, становится изучение оседлой культуры Дашт-и Кыпчака. Ко второму периоду изучения средневековой оседлой культуры Сарыарки относятся исследования отряда новостроечной экспедиции Института археологии им. А.Х. Маргулана под руководством Ж.Е. Смаилова.

Третий этап в изучении средневековой городской культуры Сарыарки начался в современный период. В Казахстане развернулись масштабные раскопки средневековых городов и некрополей. Практически на каждом объекте Сарыарки открыты и исследуются мавзолеи из жженого кирпича. В декоре фасадов и надгробий использованы поливные плитки и майолики с растительным и геометрическим орнаментом. По архитектурным приемам мавзолеи датируются XIV–XV вв. Следовательно, на это время приходится взлет градостроительства и расцвет средневековой культуры на территории Казахстана.

Ключевые слова: Северный Казахстан, Сарыарка, Золотая Орда, Улус Жошы.

Кіріспе

Қазақстан территориясы дала, шөл, шөлейт, Тянь-Шаньның тауалды жазықтары кіретін табиғи-ландшафтты аймақтардың әртүрлілігімен сипатталады, осылайша бұл жерде жүріп жатқан тарихи-мәдени процестердің негізгі мазмұнын анықтады. Бұл процестер далалық көшпелі мәдениет пен отырықшы жер өңдеуші оазистердің өзара әрекеттесуіне, байланыстарына және өзара ықпалдастығына байланысты. Сондықтан қазақстандық археологияның дәстүрлі бағыты көшпелі және отырықшы мәдениетті қатар зерттеу болып табылады. Екі әлем бір жүйенің бірін-бірі толықтырып тұратын екі бөлігі ретінде қарастырылады. Ортағасырлық қалалық мәдениет археологиясы Қазақстан археологиясының жетекші бөлімі ретінде XX ғ. екінші жартысында орнықты. Кең көлемде жоспарлы жүргізілген жұмыстар нәтижесінде Ұлы Жібек жолының көптеген қалалары ашылып, зерттелді.

Қазіргі кезде Қазақстанның оңтүстігінің ортағасыр археологиясы Орталық Азияда ең жақсы зерттелген аймақтардың бірі деп айтуға болады. Қазақстанның жер өңдеуші оазистерінің ортағасырлық қалалық археологиясының жетістіктеріне қарағанда далалық аймақтарының отырықшы мәдениетін зерттеу едәуір артта қалуда.

Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазуда негізгі деректер қазақстандық экспедициялардың мұрағат құжаттары, XVIII–XIX ғғ. зерттеушілердің жазбалары, күнделіктері, жарияланымдары болды. Сарыарқаның отырықшы мәдениетінің зерттелу деңгейіне қатысты біз бұрынғыша Ә.Х. Марғұланның 1978 жылғы мақаласының

мәліметтеріне сүйенеміз. Бұл еңбекте ол мәліметтер соңғы жиырма жылда жиналған мәліметтер есебінен кеңейтілген. Қазақстандық ғалымдар жариялаған жинақтар, есептер, жарияланымдар бойынша Сарыарқа территориясында олардың саны 50-ден асады. Олардың ішінде қазба жұмыстары XIX ғасырдан бері жалғасып келе жатқан астаналық қалалар да бар. Даланың қалалық құрылысы мәдениеті мешіт, медресе, ханака сияқты мұсылмандық нысандардың құрылысы бойынша деректер жоқ. Керуен жолдарында болғанына күмән келтірілмейтін керуен сарайлардың өзі Сарыарқаның батысында ғана табылған. Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының: хронологиялық, тарихи-салыстырмалы, сипаттамалық жалпығылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талдау

XVIII–XIX ғғ. зерттеушілері Н. Витзен, Г.Ф. Генс, П.И. Шангин, Г.И. Спасский, Д.Г. Мессершмидт, П.И. Рычков, А.И. Левшин олар кездестірген көптеген қоныстар мен қалашықтардың, кесенелердің қалдықтары туралы, олардың ішінде Жошы хан, Алаша хан кесенелері ортағасырлық сәулет өнерінің ерекше үлгілері екендігін жазады.

Сарыарқаның жоғалып кеткен қоныстарының негізгі бөлігі қыпшақ әсіресе, Ақ Орда билеушілері кезінде (XIII–XV) және Қазақ хандығының қалыптасуы кезеңінде қалыптасты. Отырықшы мәдениеттің сақталған қалдықтарынан маңыздылары Ұлытау ауданы Арғанаты тауындағы Домбауыл қалашығы болып табылады. Ә.Х. Марғұланның ортағасырлық қала Орда-базар деп анықтаған, бұнда Әбілхайыр хан Дешті-Қыпшақты отыз жыл басқарған және

осы жерде тиындарын соққан (Маргулан, 1950). Сарыарканың отырықшы мәдениетінің ошақтары туралы «Худад-ал-Аллам» (Қимақ елі және олардың қалалары туралы ойлар) шығармасының авторы Ибн ал Факих, Махмұд Қашғари, Талием ибн Бахр және т.б. жазады. Ұлытау тауының солтүстік етегінде орналасқан Алаша хан қалашығы (Маргулан, 1950: 93) маңызды бекініс болды. Нөгербек Дарасы қалашығы және күшті қапталдық бағаналары бар Басқамыр бекінісі өзіне назар аудартады (Маргулан, 1950: 96). Жезді өзенінің бойындағы Аяққамыр ортағасырлық қамалы Аяққамыр кесенесінің жанында орналасқан, Ақсай қалашығы Кеңгір өзеніне құятын Ақсай өзенінің сағасында орналасқан, Жошы хан кесенесінің маңындағы ортағасырлық ғимараттардың қалдықтары Хафиз Тыныштың жазбаларында Сарайлы немесе Тұрайлы деген сипаттамасы бойынша белгілі (Хафиз, 1983). С.П. Толстов ортаазиялық қалаларды қалыптастырудағы көшпенділердің рөлін көп материалдан байқауға болады деп орынды айтқан. Екі шаруашылық жүйенің далалық аймақтағы мал шаруашылығы мен жер өңдеудің қосылуы қалалардың негізгі бейнесін құрады» (Толстов, 1948).

Дереккөздер кейінгі қыпшақ кезеңінде (XIV–XV) қалақұрылысы ісінің аса дамығандығын атап көрсетеді. Сарыарқа жерінде осы кезеңге жататын көптеген қалашықтар мен археологиялық нысандар сақталып қалды. Олардың ішінде ірілері Алаша хан қалашығы (Орда Қонған), Басқамыр, Аяққамыр, Сарайлы (Хан Ордасы), Тұрайлы, Домбауыл, Топырақ Қорған, Айбас Дарасы, Нөгербек Дарасы, Қаратон және т.б. Бұл қоныстар Ұлытау және Арғанаты тау бөктерлері мен шатқалдарында орналасқан. Дәл осындай қалашықтар Есіл өзені бойында да кездеседі. Олардың ішіндегі белгілері И.П. Шангин атап өткен Оркөшегі, Ормамбет, Аяққайрақты (Шангин, 1820). «Тарих-и Абулхаирхани» еңбегінің авторы Масғұд ибн Осман Кухистани және «Бахр ал-Асрар» авторы Махмұд Уәли Сарыарқада XIV–XVI ғғ. адамдар қоныстанғандығын атап өткен. Масғұд ибн Осман Ұлытау тауында және Сарысу алабында орналасқан бірқатар қоныстар мен бекіністерді атап көрсетеді (Маргулан, 1978: 25). Масғұдтың сипаттамасы бойынша Сарыарканың бас қаласы Орда Базар деп аталған, ол Дешті-Қыпшақтың (Ақ Орданың) екінші астанасы және оның сұлтандарының абыройы болған. Қазір оны Арғанаты тауының батыс жақ етегінде орналасқан Домбауыл деп көрсетеді.

Сарыарканың қалашықтары туралы ақпарат XIV–XV ғғ. Италияндық карталарда кездеседі, оның ішінде 1376 ж. құрастырылған Каталондық дүниежүзілік карта, ағайынды Пицигани (1367) және Фра-Маура (1459) карталары. Картадағы мәліметтер Дешті-Қыпшақпен, Орта Азиямен және Шығыс Түркістанмен сауда жасаған итальяндық көпестер үшін жолсерік карталар ретінде жасалған. Оларда Жайық бойында, Солтүстік Каспий маңында, Сырдарияда, Сарыарқада және Жетісудағы қоныстар, қалалар белгіленген. Каталондық картада шамамен Торғай өзенінің төменгі ағысында Конгликет (Conglicat) немесе Қаңлы-Кент елді мекені көрсетілген, ол Ханка-Киши ал-Идрисиға сәйкес келеді. Каталондық картада Нұра өзенінің төменгі ағысында Ақсикент қаласы көрсетілген, ол Бытығай қалашығының орналасқан жеріне сәйкес келеді (Маргулан, 1978: 17). Ортағасырлық итальяндық картада белгіленген көптеген қоныстар жойылып кеткен. Қоныстар мүжілуден, жауыннан және желден, тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде жойылып кетті. Қамыстан, ағаштан, талдан салынған құрылыстар мүлде жойылып кетті. Бұл туралы кезінде Я.В. Ханыков, Ш.Ш. Уәлиханов, Н.М. Ядринцев және Г.Н. Потанин айтқан. Ш.Ш. Уәлиханов: «Я. Ханыковтың пікірінше Азиядағы қорғандар (бекіністер) ежелгі қалалардың орнында қалыптасты. Бұл қалалардың көп бөлігі қазіргі кездегідей саз балшықтан салынғандары болуы керек мүлде жойылып кетті, себебі саз балшықтан салынған ғимараттар жермен жексен болып жойылып кетеді.

Италияндық карталардың мәліметтерін Пано Карпини мен Рубруктың жазбалары растайды. Олар ортағасырлық Қазақстанда қала мәдениеті моңғол шапқыншылығы кезінде бұзылып, кейін бірте-бірте қалпына келтіріле бастағанын тіркеген. Пано Карпини Ертіс бойындағы және Алакөл маңындағы құрылыстарға назар аударып, «Татарлар қайтадан тек Өміл (Эмиль) атты бір қала ғана салған, Император (Гуюк) бұл жерде үй салған, бізді онда ішуге шақырды. Бұл жерде Батыйдан үлкені, Орда (Ежен) тұрады. Ол барлық билеушілердің үлкені. Ол жерде оның әкесінің (Жошының) ордасы немесе сарайы бар, сарайда оның әйелдерінің бірі тұрады» (Шастина, 1957). Осыған ұқсас орданың қалдықтары және Жошының тоқалдарының бірінің қабірі Кеңгір өзенінің бойында орналасқан, Келін Там деген атпен белгілі.

Рубруктың Сарыарқа топографиясы туралы деректері де қызығушылық тудырады. Бұл

жерлермен ол екі рет жүріп өткен (1253-1254). Бірінші рет Жайықтан Ұлытауға қарай жүрген, одан әрі оңтүстікке Шу өзеніне дейін жүрген, әрі қарай Іле өзені арқылы Алтай мен Қарақорымға қарай жүрген. В.В. Рокхильдің және Ф.М. Шмидтің картасы бойынша оның кері қарай жолы Қарақорымнан Сарай Бату арқылы Орталық және Батыс Қазақстан арқылы өткен. Ол: «Әрі қарай қыста бардық, кері қарай жазда, биігіректе орналасқан солтүстік елдер арқылы қайттық» деп жазған (Шастина, 1957: 228). Рубруктың маршруты аттарды ауыстыруға қолжетімді жерлермен, яғни Орталық Қазақстандағы жылқы ұстаушылардың жайлаулары арқылы өтті.

Қазақстанның орталық бөлігінің археологиялық ескерткіштері жайлы алғашқы жазба дерек Сібірдің XVI–XVII ғғ. жазба деректерінде, сібір жылнамаларында, жаңа жерлерді ашып, көзге түсер және қызықты мәліметтерді хабарлап отырған әскери міндеттер атқарған адамдардың кеңселік жазбаларында шашыраңқы кездеседі.

Сібірді зерттеуші Д.Г. Мессершмидт деректері бойынша тонау қазба жұмыстары көбінесе Қазақстанның солтүстік-шығыс, Көкшетау және Павлодар облыстарында жүргізілгендігі белгілі. Сонымен қатар ол тәңіршілдік дінін ұстанғандардың молалары көп жағдайда текке қазылатындығын, себебі ол жерден «темір және мыстан жасалған заттар табылатындығын» айтты (Радлов, 1902). «Тонаушылар» – Тобыл, Есіл, Ертіс өзендерінің жағалауында қорғандарды тонаумен айналысқан шаруалар артельдері. Д. Мессершмидттің өзі бірқатар қазбалар жүргізген, олардың материалдарын Петерборға жолдаған. Күнделіктерді, сызбалар және мен суреттерді салуда оған швед Ф. Страленберг қызметтік көмек көрсетті. Ол 1723 жылы Швецияға оралып, Ресей мен «Ұлы Татарияның» картасын жасап, «Еуропа мен Азияның солтүстік және шығыс аймақтарының тарихи-географиялық сипаттамасын» жариялады, бұл еңбекте Сібір мен «Ұлы Татарияға ерекше көңіл бөлінді. Жарияланған «Ұлы Татария» картасында Сарыарқаның ескерткіштері және олардың орналасуы туралы құнды мәліметтер бар.

П.И. Рычков Қазақстанның географиясын ғана емес, археологиясын зерттеуге де үлес қосты. Археологияның мәселелері оның бірқатар жұмыстарында, бірінші кезекте «Орынбор топографиясында» көрініс тапты. Сонымен қатар, зерттеушіні ең алдымен мыс, қорғасын және қалайы кендерін өндіру мен балқытудың барлық ежелгі түрлері қызықтырды (Рычков, 1762).

XVIII ғ. соңынан Қазақстанға қызығушылық арта бастады, ол бірқатар саяхаттардан байқалады. Бұл капитан И.Г. Андреевтің, таулы шенеуніктер М. Пospelов және Т.С. Бурнашевтың саяхаттары. И.Г. Андреевтің 1785 ж. жазылған қолжазбасында Қазақстанның географиясы, этнографиясы мен саяси тарихынан бөлек Семей, Шыңғыс, Қарқаралы және Жетісудың археологиясы бойынша материалдар бар (Андреев, 1998).

Қазақстан археологиясы бойынша маңызды материалды 1771 жылы Торғай және Есіл даласында саяхаттаған капитан Н.П. Рычковтың күнделігінен аламыз. Ол Қара-Торғай өзенінің бойындағы үлкен қорғандарды көріп таң қалғандықтан күнделігіне: «...Ежелгі халықтардың үлкен моласы топырақпен көмілген және 15 сажын биікке көтерілген, айналасы 135 сажын» деп жазды. Ол қорғандарды «сақ патшасына немесе батырына тұрғызылған» деп оларды дұрыс мерзімдеген (Рычков, 1772). Ол «Ұлытау тауларынан Ұлы Жыланшық, Қара Кеңгір, Сары Кеңгір, Жезді Кеңгір өзендері ағады, ол жерде осы елді ежелде мекендеушілер игерген алтын және күміс рудалары көп. Бұл жерлерде алтын және күміс рудалардың белгілері бар. Кеңгір өзендері әр жерден бастау алса да бір өзенге бірігіп, Сарысу өзеніне құяды. Осы өзендердің қосылар сағасында Жуан Ана деп аталатын қираған қала жұрты орналасқан. Ол жерде әлі күнге дейін тас үйінділер мен ежелгі ғимараттардың қалдықтары көп. Бұнда Шыңғысханның ұлдарының бірінің астанасы болған деп айтылады» деп жазды (Рычков, 1772: 61).

1815 жылы Н.П. Рычков қарау жүргізген аймақтарда инженер Б.Ф. Герман да болды. Ол да ортағасырлық мәдени қабатқа кезікті, өңделген жердің, суару жүйесінің қалдықтарын, саз балшықтан салынған құрылыс іздері бар төбелерді тапты. Экспедиция қатысушысы инженер Г. Генс Сарыарқаның отырықшы мәдениетінің ескерткіштерін бірнеше топқа топтастырды: саз балшықтан салынған құрылыстары бар отырықшы қоныс қалдықтары, ғибадатханалардың үйінділері, күйдірілген кірпіштен салынған мазарлар, топырақтан тұрғызылған үйінділер – тым ертеректегі қоныс және тас құрылыс қалдықтары, скиф кезеңінің үлкен қорғандары. «Танымал ғимараттар: қамалдар, ғибадатханалар, мазарлар күйдірілген кірпіштен салынған және осы елдің иелеріне тиесілі болды. Қалғандарының барлығы саз балшықтан салынған. Көрнекті ғимараттар кірпіштің кішкене

бөлігі бар табиғи тастан да салынған» деп жазды (Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, 1966).

Генс құрылыстың сипатына қарай исламға дейінгі және мұсылмандық кезеңнің құрылыстарын ажырата алды. «Мұсылманшылдыққа дейінгі құрылыстар карниз түрінде салынатындығымен ерекшеленеді. Бұндай құрылыстар Ұлытау тауынан шығысқа қарай Ертіске дейін тауларда, әсіресе Нұра өзенінің бойында, Қорғалжын өзенінің жағасында және Ертіс өзенінен оңтүстікке қарай Кіші Бухаринге дейін (шекараға дейін) кездеседі» деп жазады ол (Маргулан, 1978: 20). Ол «тас мешіттер мен қоныс қалдықтары Торғайда, Сарысуда сонымен қатар Сырдарияда, Каспий мен Арал теңіздерінің арасында (Үстірті, Маңғышлақ), Ембі, Қобда, Ойыл, Елек, Орал және Тобыл өзендерінің бойында кездеседі» деп атап өтеді. Ұлытау даласының құрылыстары мен бекіністері туралы айта отырып, Генс қоныстардың кең аумағында екі немесе үш қабырғамен (дуалмен) қоршалған тас қамалдар бар деп айтады (Маргулан, 1978: 21).

Сарыарқаның алғашқы зерттеушілерінің бірі, 1816 жылы осы ауданға сапар шеккен тау инженері И.П. Шангин Есіл өзенінің жағасында бірнеше қоныстардың қалдықтарын ашты. Жолдыбай көлінің жағасында Байқошқар шатқалында оның тапқан бекініс қабырғалары және Жақсы-Жаңғызтау көлінің жағасындағы топырақ үйінді ерекше қызығушылық танытады. Отырықшы қоныстардың көптеген қалдықтарын И.П. Шангин Аққайрақты және Есіл өзендерінің құйылар сағасында тауып, олардың топографиялық түсірілімін жасады. Олардың арасында бекіністері бар қоныстар тобы болды. Оның төртеуі бір бірінен 2 шақырым арақашықтықта тізбектеле орналасқан, бесінші тізбектен тыс, оның ортасына қарама-қарсы, Аққайрақты өзенінің сағасында, алтыншысы – басқаларынан оңтүстікке қарай Есіл өзені бойымен 2,5 шақырым жоғарырақ орналасқан. Жетінші бекініс қалдықтарын И.П. Шангин Есіл өзенінің бойында Тасөткел өткеліне дейін 30 в. жерде анықтады. Олардың барлығы бұрыштарында біршама созылған, олардың көлемдері 128 x 64 м.

Дәл осындай бекіністерді А.Красовский Нұра, Жақсы Қонға және Кеңгір өзендерінің бойында тіркеуге алған (Красовский, 1868). Қазақстан археологиясы бойынша көп материал М.Красовскийдің жазбаларының әр жерінде кездеседі. Орталық Қазақстанның археоло-

гиялық ескерткіштерін сипаттауда ол өз бақылауларының материалдарын және Сібір казактарының офицерлері дайындаған «Далалық аймақтың топографиялық сипаттамалары» атты қолжазбаны пайдаланды. М. Красовский тарихи ескерткіштерді ғылыми түрде зертеу мәселесін алғашқылардың бірі болып қойғандығын және олардың шығуы мен типологиясы мәселесін алға қойғандығын айта кету керек.

Г.Н. Потанин Ремезов атласының мәліметтеріне түсінік бере отырып, Торғай, Есіл және Сарысу өзендерінің жазығында болған, кейіннен жоғалып кеткен қалалардың тағдырына назар аударады. Ол Ремезовтың картасы бойынша Есіл өзенінің сол жақ жағалауында оның Тесікгор және Тылқара салаларында тас қаланы анықтады (Ремезов, 1882).

Есіл аңғарының тарихи топографиясы халықтың жадында сақталып қалды. Халық аузында Атбасардан төмен орналасқан бекінісі бар қоныстар Оркөшегі, Ормамбет деп аталады, ал олардың пайда болуын Орысханмен Атбасардың маңайында қайтыс болып, Ұлытаудың басына жерленген Токтамыстың қызметімен байланыстырады. Геодезист-топограф И.П. Шангиннің зерттеулеріне сәйкес Нұра өзенінің оң жағалауында ежелгі қалашықтар мен ғибадатханалардың орындары үздіксіз жалғасады. Ол жерде жасыл түсті әйнекеймен қапталған кірпіш табылған (Шангин, 1820: 82).

Бекінісі бар қоныс қалдықтарын 1930 жылы Л.Ф. Семенов Ақмоланың (қазіргі Астана) маңынан Бозоқ жерінен тапты (Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, 1966: 77-78).

Сарыарқаның ортағасырлық қоныстарының қалдықтарын зерттеумен Н. Витзен, Д.Г. Мессершмит, Ф. Страленберг, Г.Ф. Миллер, И.Г. Гмелин, И.П. Фальк, Х. Барданес, Рычковтар (әкесі мен ұлы), Я. Гавердовский, Г.Ф. Гене, И.П. Шангин, Б. Герман, Г.И. Спасский, А.И. Левшин айналысты. Олар Сарыарқаның тарихи топографиясына сипаттама берді. Олардың деректері мен зерттеулеріне қарағанда отырықшы қоныстардың қалдықтары Сарыарқаның барлық өзен және таулы жазықтарында кездеседі. Олар Ұлытаудың таулы жазығында, Кеңгір, Торғай, Есіл өзендерінің жазықтарында Сарысу өзенінің төменгі ағысында көбірек шоғырланған. Сілеті өзенінің бойындағы саз балшық пен күйдірілген кірпіштен салынған қоныс қалдықтары туралы И.П. Фальк атап өтеді. Ол: «Ертіс форпостына қарсы Шыңғырлаудан (Утва) 30 верст жерде қазіргі Ақтоғай ауданының

территориясында қайсақтар Тұралбас (нақтырақ: Тұрпарбас) және Хараба деп атайтын тас үйінділер бар. 1746 жылы казактар олардан байлық іздей бастағанда төрт адам үйінді астында қалып қойған, содан бері оларды ешкім қазбайды (Фальк, 1825). Сілеті өзенінің бойында орналасқан күйдірілген кірпіштен салынған қос камал туралы айтылады. Олардың бірі Қараоба, екіншісі Тұлпарба деп аталады. Ол жерде ежелгі суару жүйесінің іздері, ағаштардың түбірлері, тастан қаланған құдықтар бар.

Орта Ордада хан билігі құлағаннан кейін Сарыарқаға ғалымдардың сапарлары жиіледі. 1822 жылдан 1841 жылға дейінгі аралықта мұнда А. Гумбольд, Г. Розе, В. Ледебур, Г.С. Карелин, А.П. Шренк келді. Жаратылысты зерттеушілер мен тау инженерлерін түсті метал өндіретін тау кендері қызықтырды. Олар тапқан ежелгі кеніштердің көбінің баспаға сипаттамасы берілді. XIX ғ. бірінші жартысында қазақ этнографиясы бойынша салмақты зерттеулер пайда болды, губерниялық статистикалық комитеттер өз жұмысын бастады. Олардың есептерінде шаруашылық, рулық құрылым, халық саны мен тығыздығы жайлы ақпарат берілді.

А. Шренк жазып қалдырған Ақмола облысының қазақ қыстаулары туралы мәліметтер ерекше маңызға ие. Оның мақалаларында қазақ қауымының тұрмысы, үй құрылысы, құрылыс материалы, үй-жайлардың жоспарлары, қазақ қыстауларының көлемдері сипатталады. Қазіргі кезде бұл құнды тарихи-археологиялық дерек.

Ұлытау және Жезқазған аудандарындағы Кеңгір және Сарысу өзендерінің алаптарындағы ортағасырлық қалашықтар бұл аймақта осы күнге жокқа шығарылып келген отырықшы мәдениет, суармалы жер өңдеудің дәлелі болып табылады. Тастан, саз балшықтан, күйдірілген кірпіштен тұрғызылған қоныстардың айтарлықтай орындары Есіл өзенінің бойында И.П. Шангин сипаттаған Аққайрақты және Жақсы-Жаңғызтау тобында, Нұра өзенінде Бытығай, Жақсы Қарт үйінділері түрінде, И.П. Фальктың еңбектерінде көрсетілген Сілеті өзенінің төменгі жағында (Қара Оба, Тұлпар Тас) (Фальк, 1825: 58).

П.И. Рычков, И.П. Фальк, Х. Барданес, Г.Ф. Генс, И.П. Шангин және басқалар сипаттаған отырықшы мәдениет ескерткіштерінің XIX ғ. алғашқы жартысында топографиялық түсірілімі жасалып, тіркелген. 1823 жылғы полковник Милорадовичтің Каспий жазығын түсіргендігі туралы журнал, Қаражыра (Кеңгір мен Сарысудың сағасы) жеріндегі, Ұлытау

тауындағы, Жыланшық өзеніндегі архитектуралық ескерткіштер мен бекіністердің сипаттамасы бар, Орталық Қазақстанның оңтүстік-батыс бөлігінің картасы (1840), Гавердовскийдің Қырғыз-Қазақ даласын шолуы, поручик Яковлевтің Торғай даласын топографиялық сипаттамасы және даланың осы аймағын қыстаған қазақтардың қыпшақ руынан жинаған мәліметтері қызығушылық тудырады. Нифантьевтің «Орталық Қазақстанның оңтүстік бөлігінің топографиялық сипаттамасы», Сарыарқа арқылы сауда керуендерімен өткен Мұртаза Файзулиннің жазбалары аса қызығушылық тудырады. Ю.А. Шмидт Сары Кеңгір өзенінің жазығындағы ортағасырлық отырықшы мәдениеттің қалдықтарын зерттеді. Қолайлы географиялық орта мен даланың тығыз қоныстанғандығын атап өте отырып, «бұл мекен ежелден танымал, себебі өзеннің сол жағалауында ойыстарында үлкен көлемдегі бекініс қалдықтары бар» деп жазады (Шмидт, 1894). Дәстүр бойынша Ю.М. Шмидт оны қалмақ бекінісі деп атайды. Шын мәнінде ол ертерек кезеңге жатады және Н. Рычков пен Г.Генс сипаттаған ескерткіштерге бара бар. Жоспары (бөлмелерінің орналасуы) бойынша оның қыш қалдықтары бойынша X–XIII ғғ. мерзімделетін Нөгербек Дарасы қалашығымен ұқсастықтары көп.

Археологиялық ескерткіштер кей жағдайларда қазақ даласының қазіргі жағдайы мен өткен тарихымен қызыққан офицерлердің еңбектерінде көрініс тапты. Ұлытау тауалды жазығындағы Кеңгір өзенінің бойындағы қорғандардың сипаттамалары П.К. Услордың күнделігінде бар.

Генерал-майор Броневский қызмет бабымен Қазақстанды бірнеше рет солтүстіктен оңтүстікке қарай кесіп өткен. Ол Нұра өзенінің бойындағы ескерткіштердің толық сипаттамасын жазып қалдырды. Оның «Нұра өзенінің сағасындағы ұлы қала Татағай немесе Ботақай, Бытығай. ... қаланың кеңістігі 10 верстан үлкен» деген жазбалары ерекше құнды (Броневский, 1830). Қазіргі кезде XIV ғ. жататын бұл қаланың үйінділері Қорғалжын ауылының шетінде көрінеді. 1830 жылы С.Б. Броневский өзінің Орталық Қазақстанға 1825 жылы жасаған сапары материалдары бойынша «Отандық жазбаларда» Сарысу, Нұра өзендерінің жазығындағы және Қарқаралы тауларындағы ежелгі отырықшы мәдениет қалдықтары мақаласын жариялады (Броневский, 1830: 251-252).

Сол заманның зерттеушісі А.И. Левшин өз кітабында тарихи топографияға бір бөлім арнады (Левшин, 1832).

Қазақстан археологиясы бойынша көптеген материал М.Красовскийдің жазбаларында кездеседі. Сарыарқаның археологиялық ескерткіштерін сипаттауда ол өз бақылауларының материалдарын және Сібір казактарының офицерлері дайындаған «Далалық аймақтың топографиялық сипаттамалары» атты қолжазбаны пайдаланды.

XIX ғ. ортасына қарай Сарыарқаның археологиялық зерттеуінде көптеген материал жиналды, негізінен бұл материалдар археологиялық ескерткіштерді алдын ала сипаттау және тіркеу бойынша болды. Әрине сол кездегі ғылымға қандай да бір білікті қазба жүргізу, далалық сызбалар жасау, картаға түсіру және т.б. тән болған жоқ. Бұның бәрі сол кездері болған жоқ, болуы да мүмкін болмады, әсіресе Қазақстанды алғаш зерттеушілерден біз бірде бір кәсіби ғалым-археологтың атын атай алмаймыз. Бірақ, дегенмен бұл адамдардың тарих ғылымына үлесі орасан зор екені күмәнсіз, олардың әрқайсысы өзінің ғалымдық парызын орындады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанды археологиялық зерттеуде едәуір алға жылжу байқалады, оны ғылыми тұрғыда материалды зерттеудің бастамасы деп қарастыруға болады. Зерттеушілердің қатарында сол заманның ғалымдары В.В. Радловты, П.П. Семенов Тянь-Шанскийді, Ш.Ш. Уәлихановты, Г.Н. Потанинді атап өту керек. Бұл ғалымдардың зерттеулері шынайы бақылаулармен ғана емес, ең бастысы олардың Қазақстан тарихын, географиясын және тарихи топонимикасын білуімен ерекшеленеді. Олар тарихи тұрғыда маңызды бірқатар проблемалық мәселелерді алға шығарды. Өздерінің бақылаулары мен жазбаларының негізінде олар ескерткіштерді тарихи деректерден белгілі тайпалардың тарихымен байланыстырып, классификациялауға тырысты. Белгілі қазақ зерттеушісі Ш.Ш. Уәлиханов ежелгі Қазақстанның ескерткіштеріне аса қызығушылық танытты. Ол осы тақырыпта өзінің арнайы жұмысын жазуға материал жинады. Сарыарқаның ортағасырлық археологиясы үшін Ш. Уәлиханов жасаған Сұлу Там, Сырлы Там кесенелерінің өлшемдері мен сызбалары өте құнды. Кесенелер Нұра өзенінің сағасында орналасты.

1859 жылы Археологиялық комиссия қалыптасты, ол өз алдына Қазақстан территориясын кеңінен археологиялық зерттеу мәселесін

қойды. Осы мақсатпен Қазақстанға В.В. Радлов іссапарға жіберілген болатын. Оның археологиялық зерттеу нәтижелері «Сібірдің көне тарихы» (1896) атты еңбекте жинақталды (Радлов, 1896).

В.В. Радлов Сібір мен Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін зерттеуде ғылыми әдіс пайдаланып, олардың салыстырмалы түрде дұрыс классификациясы мен кезеңделуін алғашқы болып жасады. Ол адамның металды игеруіне және оны қару-жарақ жасауға пайдалануына маңызды мән беріп, руда желілерін өңдеудің ежелгі әдісін дұрыс сипаттаған, мыс балқытатын пештердің қалдықтарын анықтап, зерттеген.

XIX ғ. аяғынан зерттеулер Сарыарқаның қашық аудандарына да жеткендігін атап өту керек. 1883 ж. Ақмола уезд бастығы В.К. Герн Батыс Бетпақ-Даланы жүріп өткен. Оның сапарының нәтижесі өлкенің географиясы мен тарихына арналған қызықты мақала болды. Бетпақ-Даланың ескерткіштерінің сипаттамасы басқа бірқатар мақалалар мен зерттеулерде кездеседі, олардың ішінде А.Н. Стасевичтің, В.Ф. Семеновтың, Д.П. Севастьяновтың.

Осы кезеңде Орынбор мұрағат құжаттамасының қызметі белсенді сипатталады. Оның мүшелері ескерткіштерді есепке алу мен қорғау бойынша кең жұмыс жүргізеді. Осы мақсатта мәліметтер жинау үшін арнайы анкеталар-сауалнамалар жолданады. Комиссия құрамында музей болды, соның негізінде Қазақ КСР Орталық мемлекеттік музейі құрылды. Комиссияда маңызды орынды И.А. Кастанье иеленді, ол 1910 жылға дейін белгілі болған Қазақстанның археологиялық ескерткіштерінің алғашқы классификациясын жасап, түрлері мен облыстар бойынша жан-жақты тізім жасады. Оның «Қырғыз даласының және Орынбор өлкесінің ежелгі тарихы» (1910) атты еңбегі бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ.

Бұл комиссиялардың жұмысы елдің орталық археологиялық мекемесі – Археологиялық комиссиямен тығыз байланыста жүрді. Ол археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу құқығына ашық парақтар беріп, олардың қорытындыларын өзінің есептерінде жариялап отырды. Кездейсоқ табылған заттар туралы мәліметтер жүйелі түрде жарияланып отырды, ал археологиялық комиссияның хабарларына қосымшаларда (хроника және библиография) – тыңдалған баяндамалардың аннотациясы бар қоғам отырыстары туралы хабарламалар және

Қазақстан археологиясы бойынша әртүрлі материалдарды хабарлаған жергілікті газеттерден үзінділер жарияланды.

Жоғарыда көрсетілген зерттеушілердің жұмыстарының тізімінен олардың Сарыарқа археологиясына көп үлес қосқаны және қазіргі заманғы зерттеушілердің қолына нақты материал бергені көрініп тұр. Қазіргі кезде көп бөлігі жойылып кеткен ескерткіштерді тіркеу мен олардың сипаттамасы тарихи топографияның толық бейнесін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Алайда археологиялық жұмыстар анығында тек жердің бетіндегі тіркеумен ғана шектелді, қазба жұмыстары кей жағдайларда ғана жүргізілді, қазба әдістері болмағандықтан олар қолданылмады.

Бұл кезең бетінде мазарлардың, кесенелердің, құрылыстардың іздері бар, беті әйнекей плиткамиен қапталған айқын әрі ірі ортағасырлық қоныстарды тіркеу және сипаттаумен ерекшеленеді. Сипаттамаларды саяхатшылар, патша әскерінің офицерлері, топографтар мен өлкенің табиғи байлықтарын барлаушылар жасады. Бұл жұмыстар географиялық координаттар мен ара қашықтықтарды тіркеуде мұқияттылығымен ерекшеленеді. Топографиялық жоспарларды жасауда жан-жақты өлшемдері алынып, картасы жасалып, сызбалары мен сипаттамалары жасалды. Бұл кезең бойынша мәліметтер жиынтығы Ә.Х. Марғұланның (Маргулан, 1997) және К.А. Ақышевтың (Акишев, 1959) жұмыстарында келтірілген.

Қазақстанның кеңестік археологиясы ғылым дамуының жаңа сапалы сатысы болып табылады. Осы кезеңде археологияның тарих ғылымына айналуы, заттану мен типологиялық сипаттамалардан археологиялық материалды адамзат қоғамының даму тарихымен, адамзат қоғамының дамуының белгілі бір сатысына тән өндірістік күштер мен өндірістік қатынастардың даму тарихымен байланыстыруға көшуі байқалады.

Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қалалық археологияның жетістіктері мен нәтижелерінің аясында Сарыарқаның отырықшы мәдениетін зерттеудегі артта қалушылық ерекше байқалады. Қазақстанның далалық аймағында ең көп және жарқын ескерткіштер қола дәуіріне жатады. Сондықтан дәстүрлі түрде мұнда алғашқы дәуір археологиясы дамыды. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықтардың отырықшы болуын жоққа шығарудың әдіснамалық көзқарасы маңызды рөл атқарды.

Далалық аймақтың отырықшы ескерткіштерінің тарихи топографиясының ерекшеліктері – Қазақстанның оңтүстігіндегі қалалардың қалдықтарына ұқсас биік «төбелердің» болмауы және әлсіз мәдени қабаттар сияқты факторды да назардан тыс қалдыруға болмайды. 40-50 жылдары А.Х. Марғұлан жасаған іргелес суару құрылыстары бар көптеген отырықшы типтегі ескерткіштердің ашылуы жаппай олжалардың болмауына байланысты тарихи-мәдени қайта құру кезінде пайдаланылмады.

Қорытынды

Сарыарқаның ортағасырлық отырықшы мәдениетін зерттеуде үш кезеңді бөліп көрсетуге болады. Бірінші кезең XX ғасырдың екінші жартысын қамтиды. 1946 жылдан бастап Ә.Х. Марғұлан жетекшілік жасаған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмысының маңызды бағыттарының бірі Дешті-Қыпшақ көшпелілер елінің отырықшы мәдениетін зерттеу болды. Дамыған қалалық мәдениет қалдықтары Қаратау жотасының солтүстік жоталарында, Сарысу, Кеңгір, Жезді өзендерінің алабында, Ұлытаудың таулы жазығында және Нұра өзенінің төменгі ағысында табылды.

1949 жылы Нұра өзенінің төменгі ағысын зерттеу барысында ОҚАЭ И.П. Шангин, Н.Г. Спасский және А. Шахматов сипаттаған кесенелер тұрған жерде қоныс, керуен сарай қалдықтарын және Нұра арқылы өткен көпір қалдықтарын тапты. Бір-бірінен 15-20 шақырым жерде орналасқан барлығы сегіз қоныс (алтауы өзеннің оң жағалауында) табылды. Керуен-сарай іздері бар бір қоныс Өркендеу ауылының усадьбасында, екіншісі – Мортқықта, үшіншісі – Ұялыда, төртіншісі – Тельман ауылының аймағында, екеуі – Қарт таулары маңында, және салыстырмалы түрде үлкен төбе Нұра өзенінің сағасында, оның сол жағалауында орналасты және Бытығай деп топшыланды.

Ә.Х. Марғұлан ортағасырлық қоныстардың кең көлемдегі қазбаларын жүргізген жоқ. Орталық Қазақстандағы отыз жылдық жұмыстардың орасан зор кәсіби тәжірибесі, археологиялық материалды жақсы білуі, оны жазбаша деректермен салыстыру ол ашқан ортағасырлық ескерткіштерді түсіндіруде қатесіз тұжырымдарға алып келді. Оның тұжырымдарының негізгі ережелері бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді. Тас дәуірінен кейінгі орта ғасырларға дейінгі кең хронологиялық ауқымдағы жұмыстар

А.Х. Марғұланға қола дәуірінен этнографиялық қазіргі заманға дейінгі отырықшы қоныстар мен қалалардың пайда болуы мен даму тарихын жарықтандыруға мүмкіндік берді. Оның әртүрлі хронологиялық кезеңдердегі мәдениеттердің генетикалық байланысы мен сабақтастығы туралы нұсқаулары ерекше маңызға ие.

Сарыарқаның қалалық мәдениетінің дамуында Ә.Х. Марғұлан үш кезеңді бөліп көрсетті: ертеқыпшақтық – VI-IX ғғ.; моңғол шапқыншылығына дейінгі – XI-XII ғғ.; кейінгі-қыпшақтық немесе моңғолдық – XIII-XV ғғ. Ол Қазақстанның далалық аймағында отырықшы мәдениеттің 60-тан астам ескерткішін ашты, картасын жасады, топографиясын, мөлшерін, цитадель мен қорғаныс бекіністерінің болуын ескере отырып, формальды-типологиялық жіктеуді ұсынды (Марғұлан, 1979: 3).

Жазбаша деректерді талдау және оны археологиялық материалмен салыстыру ғалымға тарихи белгілі қалаларды анықтауға мүмкіндік берді. Ә.Х. Марғұлан далалық аймақтағы қалалардың пайда болу ерекшелігіне, олардың діни-мемориалдық кешендер мен әскери ставкалардың айналасында қалыптасуына назар аударды, олар өз кезегінде керуен жолдарына жақын орналасты.

Ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің пайда болуына қатысты қызықты тұжырымдарды Ә.Х. Марғұлан керамикалық материалды талдау негізінде жасады. Ол ерте ортағасырлық ескерткіштердің (VI-VIII; VIII-X) қолмен жапсырылып жасалған қыш ыдыстарының арасында пішіні мен өрнектері кейінгі қола ыдыстардан бастау алатын түрлері бар екенін көрсетеді. Орталық Қазақстан археологиясының одан әрі дамуы, (доңғал (нұра) типті) сол қыш ыдыстар кешені бар ерте темір дәуірінің отырықшы қоныстарының ашылуы (Смаилов, 1997) ғалымның Қазақстан даласында кейінгі қоладан дамыған ортағасырларға дейінгі «көшпелі түрдегі» керамиканың үздіксіз дамуы туралы тұжырымын растады. Қыш ыдыстардың жергілікті шығу тегі фактісі негізінде Ә.Х. Марғұлан ерте ортағасырлық қалалардың халқы да жергілікті, орталыққазақстандық екенін атап көрсетеді. Марғұлан олар қыпшақтар деп есептеді. XIII-XIV ғасырлардағы отырықшы ескерткіштерді бөлудің критерийі қалашықтардың үлкен мөлшері, күшті қорғаныс бекіністері мен қыш ыдыстар болып табылады. Осы уақыттағы қалалар Жошы ұлысының дәуіріне жатады.

Әлкей Хақанұлы ортағасырлық дала халқының (мал шаруашылығы, егіншілік) шаруа-

шылығының кешенді сипатын бірнеше рет атап өтті. Егіншілікпен айналысуды суару құрылыстарының қалдықтары, барлық ортағасырлық елді мекендердің айналасында табылған өңделген учаскелер дәлелдейді. Ол қуатты тас және топырақ бөгеттерін, каналдарды, валдарды, құдықтарды, шығыр құрылғыларының қалдықтарын ашып, тіркеді. Бұл деректер қыпшақтарда егіншілікті дамыту туралы жазбаша деректердің мәліметтерімен байланысты. Алайда, жан-жақты топографиялық жоспарлар мен табылған заттардың болмауы бұл тұжырымдардың дұрыстығына күмән келтірді. Ә.Х. Марғұлан Қазақстанның далалық аймағында суару құрылыстарын салу дәстүрлері қола дәуірінен бері белгілі болғанын атап өтті. Ол: «Бөгеттердің қалдықтары Баянауыл және Қарқаралы далаларынан Жезқазған мен Ұлытау тауларына дейін үздіксіз желімен таралады» деп жазады. Ол Солтүстік және Орталық Қазақстанның қола дәуіріндегі суару арналарының схемалық картасын жасады. Бұл суару дағдылары орта ғасырларда да сақталды. Көптеген қалалар, оларға іргелес суару каналдары, бөгеттер, су қоймалары бар қоныстар Ә.Х. Марғұланның еңбектерінде жазылған және сипатталған. Археологиялық материалдар мен жазбаша деректер (араб тіліндегі географиялық және тарихи әдебиеттер, ортағасырлық саяхатшылар мен елшілердің жазбалары, этнографтардың, натуралистер мен XVIII-XIX ғасырлардағы шенеуніктердің еңбектері) қыпшақтардың егіншілігін куәландырады. Ә.Х. Марғұлан Орталық Қазақстанның ежелгі тарихын зерттеген отыз жылда Дешті-Қыпшақта жарқын отырықшы мәдениеттің болғандығына күмән келтірген жоқ.

Осылайша, Ә.Х. Марғұланның жұмысының нәтижесінде ортағасырлық Сарыарқа көшпелі малшылардың отаны ретінде ғана емес, отырықшы-егіншілік мәдениетінің гүлденген оазистерінің елі ретінде де көрінеді. Далалық Жібек жолының керуен жолдарының көптеген тармақтарында қалашықтардың орналасуы сауда мен қолөнердің өркендеуіне әкелді.

Сарыарқаның ортағасырлық отырықшы мәдениетін зерттеудің екінші кезеңіне Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Ж.Е. Смаилов жетекшілік жасаған жаңадан құрылып жатқан отрядының зерттеулері жатады.

1988 жылдан 1994 жылдар аралығында Орталық Қазақстанның оңтүстік-батыс бөлігінде барлау жұмыстары қайта қалпына келтіріліп,

ортағасырлық қоныс нысандарының кейбіреулеріне қазба жұмыстары жүргізілді. Ұлытау-Жезқазған аймағында Ә.Х. Марғұлан ашқан ірі және жарқын ескерткіштер қайта зерттелді. Бес ескерткіште көлемі 100-300 ш.м. болатын кішігірім қазбалар салынды. Бекініс қабырғаларының, мұнаралардың (Аяққамыр, Шотқора), цитадельдің (Басқамыр) қималары жасалды, кіреберістің құрылымы зерттелді, 13 тұрғын-жай, екі мазар, X – XI ғғ. жататын бір жерлеу орны қазылды. Жерлеу орны Шотқора қалашығының мәдени қабатымен жабылғандығы анықталды (Смаилов, 1997: 4).

Мерзімдеу белгілері ретінде топография, қыш ыдыстар, металдан жасалған бұйымдар пайдаланылды. 90-шы жылдардың басында Шығыс Еуропа мен Қазақстанның оңтүстігінде зерттелген ортағасырлық көне жәдігерлер ауқымы едәуір кеңейді. Бұл салыстыру мен тарихи параллельдердің мүмкіндіктерін жеңілдетті. Ж.Е. Смайылов морфологиялық белгілері бойынша Орталық Қазақстанның ортағасырлық қалашықтары Балқаш өңірінің «төрткүлдеріне» ұқсас екендігіне назар аударады. Қалашықтардың археологиялық кешендері екі хронологиялық кезеңге бөлінеді: IX-XI; XIII-XIV ғасырлар. Мерзімдеу негізінен қыш материалдар арқылы жүргізілді. Кейінгі ортағасырлық кезең (XIII-XIV) Ж.Е. Смайыловтың қазбалары бойынша көзеші шарығында жасалған қыш ыдыстар кездесетін (Жошы Ордасы, Шотқара) бекінісі бар қоныстармен ұсынылған. Осы уақыттағы халықтың негізгі құрамдас бөлігі – қыпшақтар.

Бозоқ ортағасырлық қалашығында (Астана қ. маңында) археологиялық зерттеулерді XX ғғ. соңы – XXI ғ. басында К.А. Ақышевтың жетекшілігімен Есіл археологиялық экспедициясы жүргізді, одан әрі қарайғы зерттеулер М.К. Хабдулинаның жетекшілігімен жүргізілді. Ескерткіш ортағасырлық кезеңге жатады, ол кезде Сарыарқа Дешті-Қыпшақ мемлекетінің құрамына кірді. VIII-XII, XIII-XIV, XV-XVI ғғ. аралығын қамтиды. 20 жылдық зерттеулер нәтижесінде 9 мың ш.м. астам аумақ зерттелді. 10 тұрғын-жай ашылды, бес кесененің, екі кірпіш күйдіретін пештердің қалдықтары зерттелді, XIII-XVI ғғ. тән 70-тен астам жерлеу орындары ашылды. Бозоқ қалашығы – Солтүстік Қазақстандағы ірі көлемде зерттелген қоныс (Хабдулина, Билялова, 2018: 17).

Осылайша, XX ғасырдың аяғында Қазақстанның далалық аймағының отырықшы мәдениетінің белгілі материалдарының бастапқы

типологиясы жасалды. Ортағасырлық қалалардың төменгі қабаты IX-XI ғасырларға жатады. Ерте орта ғасырлардан бастап Қазақ хандығына дейінгі отырықшы мәдениет дәстүрінің өмір сүру қалпы белгіленді. Материалдарды жүйелеу іздеудің мақсаттары мен бағытын анықтады деп айтуға болады. Қазақстандық археологияның алдында ортағасырлық далалық археология бойынша білімдегі ақтандақтың орнын толтыру міндеті тұр.

Сарыарқаның ортағасырлық қалалық мәдениетін зерттеудің үшінші кезеңі қазіргі кезеңде басталды. 2004 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануына байланысты Қазақстанда ортағасырлық қалалар мен қорымдардың ауқымды қазбалары ашылды. Оңтүстік Қазақстан мен Сарыарқаның барлық дерлік нысандарында күйдірілген кірпіштен жасалған кесенелер ашылып, зерттелуде. Қасбеттер мен құлпытастардың декорында әйнекей плиткалар мен өсімдік және геометриялық ою-өрнектері бар майоликтер қолданылады. Құрылыс-сәулет техникасы мен композициясы бойынша кесенелер XIV-XV ғасырларға жатады. Демек, бұл уақытта қала құрылысының өрлеуі және Қазақстан аумағында ортағасырлық мәдениеттің өркендеуі байқалады.

Жаңа қоныстар мен ғұрыптық құрылыстар қатарына Орал қаласының маңындағы Жайық қонысы, Екібастұз қаласына жақын жерде Өлеңті өзенінің төменгі ағысында Әулікөл некрополи, Қалбасұн мұнарасы, Бытығай (Нұра өз., Қорғалжын а.) кесенесінде қазба жұмыстары қайта жанданды. Көпжылдық мақсатты іздеу жұмыстары Орал қаласына жақын жерде (Батыс Сарыарқа) Жайық қалашығының ашылуына әкелді. Онда зерттеу жұмыстарын 2001 жылы Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының ғалымдары бастады. Қазба жұмыстары кезінде табылған табылымдар XIII-XIV ғғ. мерзімделеді. Бұл ескерткіш Алтын Орда дәуіріндегі қалалардың өсуі туралы жазбаша деректердің мәліметтерін растайды. Осылайша, ортағасырлық авторлардың мәліметтері, сондай-ақ Жайық өзеніндегі қалалар туралы жазған XVIII-XIX ғғ. ғалымдардың қорытындылары расталды. Бұл зерттеулердің алғашқы нәтижелері Батыс Қазақстан тарих және археология орталығы шығарған «Батыс Қазақстан тарихы және археология мәселелері» ғылыми журналында жарияланды (Байпаков, Смагулов, Ахатов, 2002).

Ертіс далалық өңірінде ашылған ортағасырлық қалалар-ставкалар туралы алғашқы

мәліметтер пайда болды. Қызықты деректер XIV-XV ғғ. қоныс, ирригациялық жүйе және некрополь Әуликөл кешенінің (2006-2012) көпжылдық қазба жұмыстары нәтижесінде алынды (Смагулов, 2012).

Осылайша, орта ғасырлардағы көптеген дереккөздер мен археологиялық қазбалардың куәлігі бойынша Сарыарқа аумағы (XIII-XIV (XV) ғғ. жақсы ұйымдастырылған шаруашылық құрылымының, жоғары мәдениеттің бірігуінің арқасында пайда болған таулы (Ұлытау таулары және т. б.), батпақты (Бозоқ қалашығы) жерлерде жақсы нығайтылған немесе қол жетпейтін

жерлерде орналасқан көптеген қоныстардың болуымен сипатталды, осы аумақтарды мекендеген тайпаларға тән мал шаруашылығы және дамыған егіншілік, бұл көшпелі тайпаларға отырықшы және жартылай отырықшы өмір салтына көшуге мүмкіндік берді. Қалалардың дамуымен біз қазақтардың тұрмысында жақсы сақталған қолөнер, сауда және көркем мәдениет ескерткіштерінің дамуын байқаймыз.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР14972808 «Сарыарқа Жошы Ұлысының тарихи-мәдени аймағы ретінде» ғылыми жоба аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Андреев И.Г. (1998). Описание Средней орды киргиз-кайсаков / под ред. И.В. Ерофеевой. – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 с.
- Акишев К.А. (1959). Памятники Старины Северного Казахстана // Тр. Института истории, археологии и этнографии. Алма-Ата. – Т. 7. – С. 3-31.
- Броневский С.Б. (1830). Записки о киргиз-кайсаках Средней орды // Отечественные записки. Ч. 43. – 285 с.
- Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. (2002). Некрополь Уральского городища // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. №1. – С. 168-184.
- Валиханов Ч.Ч. (1867). Аблакетские сопки // Тобольские губернские ведомости. №35. – С. 363.
- Красовский А. (1868). Область сибирских киргизов. – СПб. Т. 3. – 282 с.
- Левшин А.И. (1832). Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – СПб.: Тип. К. Крайя. – 331 с.
- Маргулан А.Х. (1950). Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата. – 122 с.
- Маргулан А.Х. (1978). Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана: сб. ст. Алма-Ата. – С. 3-37.
- Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. (1966). Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата. – 437 с.
- Маргулан А.Х. (1997). Древние караванные пути через пустыню Бетпак-Дала // В кн.: Мир казаха. – Алматы: Институт развития Каз-на. – С. 16-30.
- Маргулан А.Х. (1979). Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР. – 360 с.
- Радлов В.В. Сибирские древности. – Лейпциг: Тип. Гл. упр. уделов, 1902. – Т. 2. вып. 1. – 48 с.
- Радлов В.В. Сибирские древности. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. 1., вып. 3. – 146 с.
- Ремезов С. Чертежная книга Сибири, составленная Тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1701 году. – СПб.: Археологическая комиссия, 1882. – 58 с.
- Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии: сочинение 1762 года. – СПб., 1762. – Ч. 2. 331 с.
- Рычков Н.П. Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в Киргиз-кайсацкой степи в 1771 году. – СПб.: Императорская Акад. наук, 1772. – 104 с.
- Смаилов Ж.Е. (1997). Средневековая оседлая городская культура: автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.06. – Алматы. – 24 с.
- Смагулов Т.Н. (2012). Калбасунская башня. – Алматы. – 160 с.
- Толстов С.П. (1948). Древний Хорезм. М.-Л. – 352 с.
- Фальк И.П. (1825). Полное собрание путешествий по России. СПб. – Т. 7. – 233 с.
- Хафиз Т. (1983). Шараф-Намани Шахи (Книга шахской славы). – М. 543 с.
- Хабдулина М.К., Билялова Г.Д., Бонора Ж.Л. (2018). Распространение ислама в Восточном Дашт-и Кыпчаке по материалам городища Бозок // Народы и религии Евразии. №2. – С. 16-28.
- Шангин И.П. (1820). Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргиз-Кайсацкой степи в 1816 г. // Сибирский вестник. Ч.11. – 114 с.
- Шастина Н.П. (1957). Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрука / под ред. Н.П. Шастиной. – М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры. – 272 с.
- Шмидт Ю. (1894). Очерк киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела в Акмолинской области. – Омск. Т.17. вып. 2. – 149 с.

References

- Andreev I.G. (1998). Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks] / pod red. I.V. Erofeevoj. Almaty: Gylym, 1998. 280 s.
- Akischev K.A. (1959). Pamjatniki Stariny Severnogo Kazahstana [Monuments of Antiquity of Northern Kazakhstan] // Tr. Instituta istorii, arheologii i jetnografii. Alma-Ata. T. 7. S. 3-31.
- Bronevskij S.B. (1830). Zapiski o kirgiz-kajsakah Srednej ordy [Notes on the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde] // Otechestvennye zapiski. Ch. 43. 285 s.
- Bajpakov K.M., Smagulov E.A., Ahatov G.A. (2002). Nekropol' Ural'skogo gorodishha [Necropolis of the Ural settlement] // Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. №1. S. 168-184.
- Valihanov Ch.Ch. (1867). Ablaketskie sopki [Ablaket Hills] // Tobol'skie gubernskie vedomosti. №35. S. 363.
- Krasovskij A. (1868). Oblast' sibirskih kirgizov [Region of the Siberian Kirghiz]. SPb. T. 3. 282 s.
- Levshin A.I. (1832). Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. SPb.: Tip. K. Krajjja. 331 s.
- Margulan A.H. (1950). Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana [From the history of cities and the building art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata. 122 s.
- Margulan A.X. (1978). Ostatki osedlyh poselenij v Central'nom Kazahstane [Remains of settled settlements in Central Kazakhstan] // Arheologicheskie pamjatniki Kazahstana: sb. st. Alma-Ata. S. 3-37.
- Margulan A.H., Akischev K.A., Kadyrbaev M.K., Orzbaev A.M. (1966). Drevnjaja kul'tura Central'nogo Kazahstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata. 437 s.
- Margulan A.H. (1997). Drevnie karavannye puti cherez pustynju Betpak-Dala [Ancient caravan routes through the desert of Betpak-Dala] // V kn.: Mir kazaha. Almaty: Institut razvitija Kaz-na. S. 16-30.
- Margulan A.H. (1979). Begazy-dandybaevskaja kul'tura Central'nogo Kazahstana [Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 360 s.
- Radlov V.V. Sibirskie drevnosti [Siberian antiquities]. Lejpcig: Tip. Gl. upr. udelov, 1902. – T. 2, vyp. 1. 48 s.
- Radlov V.V. Sibirskie drevnosti [Siberian antiquities]. Sankt-Peterburg, 1896. – T. 1, vyp. 3. 146 s.
- Remezov S. Chertezhnaja kniga Sibiri, sostavlenaja Tobol'skim synom bojarskim Semenom Remezovym v 1701 godu [The drawing book of Siberia, compiled by the Tobolsk boyar son Semyon Remezov in 1701]. SPb.: Arheograficheskaja komissija, 1882. 58 s.
- Rychkov P.I. Topografija Orenburgskoj gubernii: sochinenie 1762 goda [Topography of the Orenburg province: essay of 1762]. SPb., 1762. Ch. 2. 331 s.
- Rychkov N.P. Dnevnye zapiski puteshestvija kapitana Nikolaja Rychkova v Kirgiz-kajsackoj stepi v 1771 godu [Day notes of the journey of Captain Nikolai Rychkov in the Kirghiz-Kaisak steppe in 1771]. SPb.: Imperatorskaja Akad. nauk, 1772. 104 s.
- Smailov Zh.E. (1997). Srednevekovaja osedlaja gorodskaja kul'tura: avtoref. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. [Medieval sedentary urban culture: author. ... cand. hist. Sciences: 07.00.06.]. Almaty. 24 s.
- Smagulov T.N. (2012). Kalbasunskaja bashnja. [Kalbasun tower]. Almaty. 160 s.
- Tolstov S.P. (1948). Drevnij Horezm [Ancient Khorezm]. M.- L. 352 s.
- Fal'k I.P. (1825). Polnoe sobranie puteshestvij po Rossii [Complete collection of travels in Russia]. SPb. T. 7. 233 s.
- Hafiz T. (1983). Sharaf-Namani Shahi (Kniga shahskoj slavy) [Sharaf-Namani Shahi (The Book of Shah Glory)]. M. 543 s.
- Habdulina M.K., Bilyalova G.D., Bonora Zh.L. (2018). Rasprostranenie islama v Vostochnom Dasht-i Kypchake po materialam gorodishha Bozok [The spread of Islam in the Eastern Dasht-i Kypchak based on the materials of the Bozok settlement] // Narody i religii Evrazii. №2. S. 16-28.
- Shangin I.P. (1820). Izvlechenie iz opisanija jekspedicii, byvshej v Kirgiz-Kajsackoj stepi v 1816 g. [Extract from the description of the expedition that was in the Kirghiz-Kaisatsky steppe in 1816] // Sibirskij vestnik. Ch.11. 114 s.
- Shastina N.P. (1957). Puteshestvija v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka [Journeys to the eastern countries of Plano Carpini and Rubruk] / pod red. N.P. Shastinoy. M.: Gos. izd-vo geogr. lit-ry. 272 s.
- Shmidt Ju. (1894). Ocherk kirgizskoj stepi k jugu ot Aralo-Irtyshskogo vodorazdela v Akmolinskoj oblasti [Essay on the Kyr-gyz steppe south of the Aral-Irtysh watershed in the Akmola region]. Omsk. T.17, vyp. 2. 149 s.